

Cezary Mik

Opinia konstytucyjna w sprawie poselskiego projektu ustawy o zasadach wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (wątki prawnomiędzynarodowe)¹

Constitutional opinion regarding Deputies' Bill on Rules of Executing Judicial Decisions of the European Court of Human Rights (international law aspects)

The author acknowledges the necessity for a comprehensive regulation of the implementation of judgments of the European Court of Human Rights in Polish law. However, he remains critical towards the bill in question. He considers the solutions concerning the concept of implementing judgments to be defective. The author also indicates errors related to the proposed manner of implementing judgments, in particular to the problem of issue of individual and general measures, the so-called just satisfaction, as well as to determining the scope of executive duties of the state.

Keywords: convention, human rights, draft law, obligation to execute judgments, European Court of Human Rights, Council of Europe

Autor uznaje konieczność kompleksowego uregulowania wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Pozostaje jednak krytyczny wobec proponowanego projektu ustawy. Jako wadliwe ocenia rozwiązania dotyczące projektowanej w ustawie koncepcji orzeczeń podlegających wykonaniu (w szczególności problem środków indywidualnych i generalnych). Wskazuje też na błędy związane ze sposobem wykonania wyroków, w tym tzw. słusznego zadośćuczynienia, a także ustaleniem zakresu obowiązków wykonawczych państwa.

Słowa kluczowe: konwencja, prawa człowieka, projekt ustawy, obowiązek wykonania wyroków, Europejski Trybunał Praw Człowieka, Rada Europy

Profesor doktor hab. nauk prawnych ■
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Prawa i Administracji,
Katedra Prawa Międzynarodowego i Europejskiego, WARSZAWA, POLSKA ■
c.mik@uksw.edu.pl ■ <https://orcid.org/0000-0002-6758-1909>

Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest ocena poselskiego projektu ustawy o zasadach wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wniesionego 24 listopada 2020 r. (dalej: projekt ustawy) z uwzględnieniem autopoprawki z 9 sierpnia

¹ *Opinia konstytucyjna w sprawie poselskiego projektu ustawy o zasadach wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w wersji uwzględniającej autopoprawkę (wątki prawnomiędzynarodowe)* sporządzona 21 września 2021 r. na zlecenie Przewodniczącego Komisji Ustawodawczej; BAS-WAPM-2145/21.

2021 r. Projekt jest oceniany z punktu widzenia konstytucyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem zasady przestrzegania wiążącego Polskę prawa międzynarodowego. Innymi słowy, ocena ta będzie zmierzała do udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie projekt ustawy wypełnia konstytucyjny obowiązek przestrzegania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: Trybunał), ustanowiony na mocy Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r. (art. 46; dalej: EKPC lub Konwencja)², której Polska jest stroną.

Ogólna charakterystyka projektu ustawy

Projekt ustawy obejmuje 23 artykuły podzielone na trzy rozdziały. Pierwszy (art. 1–5) zawiera przepisy ogólne. Należą do nich przepisy: wyrażający zasadę ogólną wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (art. 1), formułujący słowniczek (art. 2), określający orzeczenia Trybunału (art. 3), wyrażający zasadę związania wyrokami Trybunału (art. 4) i wskazujący źródło pokrywania kosztów wykonywania wyroków Trybunału. Rozdział 2 (art. 6–20) zatytułowany jest „Stosowanie środków generalnych i indywidualnych”. W projekcie uznaje się, że wyroki Trybunału są wykonywane przez środki generalne i indywidualne (art. 6), które są następnie charakteryzowane odpowiednio w art. 7–8 oraz 9–11. Dużą grupę przepisów stanowią przepisy dotyczące wykazu wiodących orzeczeń wydanych przeciwko innym stronom Konwencji mających znaczenie dla sprawowania wymiaru sprawiedliwości w Polsce oraz postępowania z nimi (art. 12–18). Rozdział ten zamykają przepisy dotyczące sprawozdawczości z wykonywania orzeczeń Trybunału (art. 19 i 20). Ostatni rozdział stanowią przepisy przejściowe i końcowe (art. 21–23).

Projektowi ustawy towarzyszy uzasadnienie, a także informacje dotyczące źródła finansowania, przewidywanych skutków społecznych, oświadczenie o zgodności z prawem Unii Europejskiej i braku obowiązku notyfikacji instytucjom Unii Europejskiej i Europejskiemu Bankowi Centralnemu, informacja o wpływie na działalność mikroprzedsiębiorców oraz małych i średnich przedsiębiorców, o konsultacjach społecznych, oświadczenie o zgodności z Konstytucją RP oraz informacja o założeniach projektów podstawowych aktów wykonawczych, w tym o koniecznych zmianach regulaminu Sejmu.

Dnia 9 sierpnia 2021 r., zgodnie z art. 36 ust. 1a regulaminu Sejmu, została wniesiona autopoprawka. Obejmuje ona osiem zmian. Pierwsza dotyczy tytułu ustawy, który miałby brzmieć „ustawa o wykonywaniu orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka”. Pozostałe poprawki dotyczą treści przepisów projektu. Niektóre z nich przewidują usunięcie fragmentu przepisu projektu (po-

² European Treaty Series nr 5. Konwencja weszła w życie 3 września 1953 r.

prawka 2 dotycząca art. 8 pkt 2, poprawka 7 lit. b – dotycząca skreślenia ust. 2 art. 18 projektu, poprawka 8 – dotycząca art. 19 ust. 2). Inne związane są z nadaniem nowego brzmienia projektowanemu przepisowi (poprawka 3 – dotyczy art. 12 ust. 1), poprawka 6 (dotyczy art. 16 pkt 2), bądź dodania przepisu lub fragmentu przepisu (poprawka 4 – łączy się z wprowadzeniem nowego ustępu do art. 13, poprawka 5 – dotyczy wprowadzenia punktu 1a do art. 15, poprawka 7 lit. a – dotyczy art. 18 ust. 1). Autopoprawce nie towarzyszy uzasadnienie (zwrócono się o nie 2 września 2021 r.).

Konstytucyjny obowiązek zapewnienia przestrzegania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Konwencja praw człowieka jako źródło prawa w Polsce

Konstytucja RP postrzega ratyfikowane umowy międzynarodowe jako jedno ze źródeł powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej (art. 87 ust. 1). Do jej obowiązywania w Polsce, a zatem przynależności do krajowego porządku prawnego, konieczne jest ważne związanie się umową, jej ogłoszenie w Dzienniku Ustaw RP i wejście w życie umowy, zgodnie z zasadami w niej określonymi (art. 91 ust. 1). Umowy międzynarodowe w Polsce mogą być ratyfikowane lub zatwierdzone (ostatni tryb przewiduje art. 12 ustawy o umowach międzynarodowych z 14 kwietnia 2000 r., t.j. Dz.U. 2020, poz. 127). Umowy mogą być ratyfikowane za zgodą wyrażoną w ustawie (art. 89 ust. 1 Konstytucji) bądź bez takiej zgody (art. 89 ust. 2 Konstytucji). Wyjątkowo zgoda taka może być wyrażona w trybie referendum (art. 90 ust. 3 Konstytucji). Umowy międzynarodowe ratyfikowane (za zgodą wyrażoną w ustawie lub nie) są ogłaszane w Dzienniku Ustaw, pozostałe w Monitorze Polskim (art. 18 ustawy o umowach międzynarodowych). Ważnie zawarte umowy międzynarodowe wchodzi w życie w stosunku do Polski zgodnie z zasadami w nich ustalonymi.

Konwencja praw człowieka została ratyfikowana przez Prezydenta RP bez zastrzeżeń. Polska stała się jej stroną z dniem 19 stycznia 1993 r. (Dz.U. nr 61, poz. 284–286). Prezydent dokonał ratyfikacji jeszcze przed wejściem w życie Konstytucji z 1997 r. Niemniej, na mocy art. 241 ust. 1 Konstytucji, jej status w krajowym porządku prawnym jest równoważny umowom międzynarodowym ratyfikowanym za zgodą ustawową, ponieważ została ona ratyfikowana w 1993 r. zgodnie z ówczesnymi procedurami konstytucyjnymi i ogłoszona w Dzienniku Ustaw. Konwencja weszła w życie z dniem złożenia do depozytu dokumentu ratyfikacji, zgodnie z zasadami ustalonymi w art. 59 ust. 4 EKPC (ówczesny art. 66 ust. 3). Wraz z Konwencją Polska związała się także Regulaminem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³.

³ Najnowsza wersja Regulaminu obowiązuje od 1 stycznia 2016 r.

Nie ulega wątpliwości, że Konwencja praw człowieka jest umową międzynarodową wiążącą Polskę w rozumieniu konstytucyjnym i stanowi źródło prawa powszechnie obowiązującego. W związku z tym ma również zastosowanie art. 9 Konstytucji, zgodnie z którym „Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego”. W rezultacie, z chwilą, gdy umowa międzynarodowa jako część prawa międzynarodowego staje się dla Polski wiążąca, Polska ma obowiązek jej przestrzegania. Jest on wyrazem akceptacji zwyczajowej i traktatowej zasady przestrzegania wiążących umów międzynarodowych, tj. *pacta sunt servanda* (art. 26 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 23 maja 1969 r., Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439). Obowiązek ten pojmowany jest negatywnie (obowiązek zaniechania), tj. jako zakaz odwoływania się do jakichkolwiek okoliczności krajowych (prawnych i pozaprawnych) w celu uzasadnienia niewywiązywania się z zobowiązań wynikających z wiążącej umowy międzynarodowej (m.in. art. 27 Konwencji wiedeńskiej), a także pozytywnie (obowiązek działania), jako obowiązek podejmowania wszelkich działań zmierzających do wypełnienia zobowiązania. Jak podkreślił to Trybunał Konstytucyjny, obowiązek ten jest obowiązkiem prawnym, a nie deklaracją polityczną czy postanowieniem programowym i generuje konkretne obowiązki dla organów państwa tak tworzących prawo, jak i je stosujących w stosunkach zagranicznych i wewnętrznych⁴. Także w odniesieniu do Konwencji praw człowieka polski Sąd Najwyższy przyjął, że: „Konwencją związane są wszystkie władze i organy państwowe [...]. Każdy organ państwa w zakresie swoich kompetencji jest zobowiązany (art. 9 Konstytucji) do poszanowania zobowiązania, zgodnie z którym Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego”⁵. W rezultacie obowiązek ten obejmuje między innymi stanowienie prawa krajowego lub zawieranie umów międzynarodowych w zakresie wynikającym z umowy wiążącej, a także stosowanie norm umowy w krajowym porządku prawnym, o ile spełnione są przesłanki wynikające z niej oraz z Konstytucji. Zarazem obowiązek ograniczony jest do prawa międzynarodowego, które wiąże Polskę, a nie inne państwa czy inne podmioty prawa międzynarodowego. Ma to szczególne znaczenie w przypadku umów międzynarodowych, wobec których zasada przestrzegania prawa międzynarodowego działa tylko o tyle i tylko w takim zakresie, w jakim Polska stała się stroną umowy.

Konstytucja nie przewiduje obowiązku ustawowego wykonania umów międzynarodowych wiążących Polskę. Obowiązek taki może jednak wynikać z samej umowy międzynarodowej (z wyraźnych jej postanowień, z treści material-

⁴ Wyrok TK z 27 kwietnia 2005 r., sygn. akt P 1/05, OTK-A ZU 2005, nr 4, poz. 42, pkt 5.5. Zob. K. Wójtowicz, Komentarz do art. 9 [w:] *Konstytucja RP*, t. I, *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 325 i n.

⁵ Postanowienie SN z 17 kwietnia 2007 r., sygn. akt I PZ 5/07. M. Balcerzak, *Analiza prawna na temat wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012, s. 17.

nej wymagającej regulacji ustawowej). Niezależnie od tego można wywodzić, że obowiązek przestrzegania umów międzynarodowych w powiązaniu z zasadą *pacta sunt servanda* wymaga, aby Polska jako strona umowy podjęła wszelkie środki w dobrej wierze w celu wykonania umowy, zgodnie ze zobowiązaniami wynikającymi z umowy. Zobowiązania te mogą dotyczyć sfery międzynarodowej lub krajowej. W zakresie, w jakim umowa dotyka sfery regulowanej prawem krajowym, oznacza to, że Polska ma obowiązek podjęcia wszelkich środków wykonawczych w sferze prawa krajowego.

Konwencja praw człowieka nie przewiduje wyraźnie obowiązku wykonania ustawowego. Jest jednak traktatem regulującym poszanowanie praw i wolności człowieka w zakresie, w jakim podlegają one jurysdykcji państw stron. Konwencja nie wymaga wszakże jej inkorporacji do krajowego porządku prawnego. Jej system ochronny ma charakter subsydiarny, działa jako nadbudowa nad prawem krajowym. Niemniej w zakresie objętym swoją jurysdykcją Polska ma międzynarodowy i konstytucyjny obowiązek zapewnienia poszanowania praw i wolności korespondujących z postanowieniami konwencyjnymi na poziomie co najmniej ustalonym w Konwencji. W szczególności, mając na uwadze wagę i treść materialnych postanowień Konwencji, obowiązek ten należy interpretować jako nakaz zapewnienia ochrony ustawowej (szerzej – prawnej, przy czym nakaz ochrony czy regulacji prawnej w rozumieniu Konwencji musi spełniać określone kryteria, które materialnie odpowiadają ustawom) korespondujących z nimi praw i wolności. Ponadto derogacja praw czy klauzule pozwalające na ich ograniczenia muszą spełniać konwencyjny wymóg regulacji ustawowej (art. 15 ust. 2, art. 8–11 EKPC).

W odniesieniu do stosowania umów międzynarodowych Konstytucja postanawia też, że ratyfikowana umowa międzynarodowa, po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw RP, „jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy” (art. 91 ust. 1). Ponadto stanowi ona, że w przypadku, gdy ratyfikacja została dokonana za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie, umowa międzynarodowa ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy tej nie da się z nią pogodzić (art. 91 ust. 2). Zgodnie z art. 241 ust. 1 Konstytucji do umowy międzynarodowej spełniającej wymogi określone w tym postanowieniu stosuje się „przepisy art. 91 Konstytucji, jeżeli z treści umowy międzynarodowej wynika, że dotyczą one kategorii spraw wymienionych w art. 89 ust. 1 Konstytucji”.

Konwencja praw człowieka należy bez wątpienia do umów międzynarodowych regulujących prawa i wolności jednostki, które podlegają również regulacji konstytucyjnej w Polsce (art. 30 i n. Konstytucji). Tym samym spełnia ona wymóg ustalony w art. 89 ust. 1 pkt 2, gdyż dotyczy „wolności, praw lub obowiązków obywatelskich określonych w Konstytucji”. W konsekwencji EKPC należy do krajowego porządku prawnego i może być bezpośrednio stosowana, gdyż jej postanowienia, zwłaszcza interpretowane w świetle orzecznictwa z nią związane, nie wymagają wykonania ustawowego. Postanowienia te będą też korzystaly z pierwszeństwa przed ustawami, gdy nie da się ich pogodzić z Konwencją.

Związanie RP Konwencją praw człowieka jako podstawa obowiązku wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Umowy międzynarodowe, którymi wiążą się państwa, mogą mieć zróżnicowaną treść. Prócz formułowania postanowień o charakterze materialnoprawnym, wiele z nich, zwłaszcza w dziedzinie ochrony praw człowieka, tworzy międzynarodowe organy rozstrzygania sporów i wykonujących inne funkcje sądowe.

Tego typu traktatem jest również Konwencja praw człowieka, która ustanawia Europejski Trybunał Praw Człowieka jako wyłącznie właściwy organ rozstrzygający spory między stronami Konwencji oraz między nimi a jednostkami podległymi ich jurysdykcji, dysponujący również kompetencją doradczą (art. 19 w związku z art. 32, 33, 34, 46, 47, 48 EKPC). Konwencja stanowi również, że organem nadzorującym wykonywanie wyroków jest Komitet Ministrów Rady Europy (*de facto* Komitet Delegatów Ministrów, art. 54 w związku z art. 46 EKPC).

Zgodnie ze stanem prawnym obowiązującym w dacie ratyfikacji Konwencji przez Polskę Polska zgodziła się również uznać jurysdykcję Europejskiej Komisji Praw Człowieka i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka do rozpoznawania spraw wnoszonych przez ofiary niepaństwowe z dniem 1 maja 1993 r. (ówczesny art. 46 EKPC). Stosowne deklaracje złożono na okres 3 lat i przedłużono na kolejny okres trzyletni⁶. Wraz z wejściem w życie 1 listopada 1998 r. protokołu nr 11 do Konwencji praw człowieka z 11 maja 1994 r. wprowadzającym reformę systemu ochronnego ustała kompetencja państw stron do uznawania jurysdykcji organów Europejskiej Komisji Praw Człowieka. Komisja Praw Człowieka została zniesiona. Z kolei jurysdykcja Trybunału stała się dla państw stron obligatoryjna⁷.

⁶ Zob. tekst deklaracji: https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-reservations-and-declarations/-/conventions/declarations/results?_coconventions_WAR_coconventionsportlet_formDate=1448351179769&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_searchBy=cets&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_numSTE=005&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_codePays=POL&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_enVigueur=false&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_dateDebut=04%2F11%2F1950&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_dateStatus=31%2F10%2F1998&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_numArticle=Ex-25&_coconventions_WAR_coconventionsportlet_codeNature=.

⁷ W dacie ratyfikacji Konwencji przez Polskę system konwencyjny przewidywał, że wraz ze związaniem się Konwencją obligatoryjna dla stron jest tylko akceptacja jurysdykcji Europejskiej Komisji Praw Człowieka w zakresie skarg międzypaństwowych. W sprawach indywidualnych konieczne było uznanie jurysdykcji Europejskiej Komisji Praw Człowieka (art. 25), która jednak nie była uprawniona do władczego rozstrzygania skarg indywidualnych (poza decyzjami dotyczącymi dopuszczalności skarg; ewentualną decyzję w tej sprawie mógł podjąć Komitet Ministrów Rady Europy). Ponadto, tak w sprawach międzypaństwowych, jak i indywidualnych skarga mogła trafić do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka tylko wówczas, gdy państwo strona uznało jurysdykcję Trybunału (art. 46; jednostka nie mogła jednak przedkła-

Obowiązek przestrzegania decyzji Trybunału przewidywał pierwotnie art. 53 EKPC. Zgodnie z nim: „Wysokie Układające się Strony zobowiązują się do przestrzegania decyzji Trybunału we wszystkich sporach, w których są stronami”. W aktualnym stanie prawnym art. 46 EKPC (zatytułowany „Moc obowiązująca oraz wykonanie wyroków”) stanowi:

„1. Wysokie Układające się Strony zobowiązują się do przestrzegania ostatecznego wyroku Trybunału we wszystkich sprawach, w których są stronami.

2. Ostateczny wyrok Trybunału przekazuje się Komitetowi Ministrów, który czuwa nad jego wykonaniem.

3. Jeśli Komitet Ministrów uważa, że czuwanie nad wykonaniem ostatecznego wyroku jest utrudnione przez problem z wykładnią wyroku, może on przekazać to zagadnienie Trybunałowi w celu rozstrzygnięcia w kwestii wykładni. Decyzja o przekazaniu podejmowana jest większością dwóch trzecich głosów przedstawicieli uprawnionych do zasiadania w Komitecie.

4. Jeśli Komitet Ministrów uważa, że Wysoka Układająca się Strona odmawia przestrzegania ostatecznego wyroku w sprawie, w której jest stroną może on, po doręczeniu tej Stronie formalnego zawiadomienia oraz na podstawie decyzji podjętej większością dwóch trzecich głosów przedstawicieli uprawnionych do zasiadania w Komitecie, przekazać Trybunałowi zapytanie, czy ta Strona nie wykonała swojego zobowiązania na podstawie ustępu 1.

5. Jeśli Trybunał stwierdza, że miało miejsce naruszenie ustępu 1, przekazuje sprawę Komitetowi Ministrów w celu rozważenia środków, jakie należy podjąć. Jeśli Trybunał stwierdza brak naruszenia ustępu 1, przekazuje sprawę Komitetowi Ministrów, który kończy rozpatrywanie sprawy”.

Artykuł 46 wypowiedzi tym samy generalny obowiązek przestrzegania ostatecznych wyroków Trybunału przez państwa strony Konwencji we wszystkich sprawach, w których były stronami (ust. 1), a także przewiduje postępowanie nadzorcze w tej materii (ust. 2–5)⁸.

---

dać skargi samodzielnie Trybunałowi, czyniło to państwo strona bądź Europejska Komisja Praw Człowieka – art. 48). System konwencyjny został zreformowany w tym zakresie na mocy protokołu nr 11 do Konwencji z 11 maja 1994 r. (wszedł w życie 1 listopada 1998 r.). W rezultacie zlikwidowano Komisję, a jurysdykcję Trybunału tak w sprawach międzypaństwowych, jak i indywidualnych uznano za wyłączną i obowiązkową. Komitet Ministrów stał się organem nadzorującym wykonywanie wyroków Trybunału. Polska związała się protokołem w 1998 r., Dz.U. nr 147, poz. 962.

⁸ Zob. Guide on Article 46 of the European Convention on Human Rights. Binding force and execution of judgements, Updated on 31 August 2020, Council of Europe, European Court of Human Rights 2020. Zob. też R. Degener, L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, Komentarz do art. 46 [w:] *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, t. II, *Komentarz do artykułów 19–59 oraz protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011, s. 349 i n.

W odniesieniu do obowiązku przestrzegania wyroków Trybunału art. 46 wskazuje, że: 1) państwa strony, wobec których zapadł niekorzystny wyrok, mają obowiązek jego przestrzegania; 2) wykonaniu podlegają wyłącznie wyroki ostateczne. *A contrario* wynika z niego, że: 1) obowiązek taki nie ciąży na państwach, które nie były stronami sporów przed Trybunałem; 2) obowiązkowi nie podlegają wyroki niemające charakteru ostatecznego; 3) obowiązkiem przestrzegania wyroków z art. 46 ust. 1 nie są objęte inne orzeczenia, w tym wyroki Trybunału wydane w trybie art. 46 ust. 3 i 5, tj. wyroki dokonujące wykładni wyroku ostatecznego oraz stwierdzające niewykonanie wyroku ostatecznego. Art. 46 ust. 1 nie wyjaśnia, na czym polega obowiązek przestrzegania wyroków. W tym kontekście warto zauważyć, że art. 39 EKPC dotyczący zawierania porozumień polubownych przewiduje także nadzór nad wykonywaniem porozumień (ust. 4), co implikuje obowiązek ich wypełnienia⁹.

W odniesieniu do nadzoru nad wykonaniem wyroku, art. 46 ust. 2–5 stanowi¹⁰, że: 1) nadzór europejski nad wykonaniem wyroku należy do Komitetu Ministrów; 2) w razie gdy w związku z nadzorem nad wykonywaniem wyroku Komitet Ministrów ustali, że istnieje problem z wykładnią wyroku, może on przekazać zapytanie do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka; 3) w razie stwierdzenia, że strona Konwencji nie przestrzega wyroku, Komitet Ministrów może skierować pytanie do Trybunału, czy doszło do uchybienia obowiązkowi przestrzegania wyroku; 4) jeśli Trybunał stwierdzi naruszenie, kieruje sprawę do Komitetu Ministrów w celu ustalenia środków, jakie należy podjąć. W przeciwnym wypadku Komitet Ministrów zamyka badanie sprawy. Od 2011 r. stosuje się dwie procedury: standardową i wzmocnioną. Ostatnia z nich znajduje zastosowanie do indywidualnych spraw o charakterze pilnym, spraw, u źródła których znajduje się problem strukturalny, oraz spraw międzypaństwowych¹¹. Według danych na 21 września 2021 r., licząc od daty wejścia w życie Konwencji, 1735 spraw dotyczących Polski zostało przekazanych do procedury nadzorczej, z czego 1646 zostało już zamkniętych. Pierwszym wyrokiem poddanym procedurze był wyrok w sprawie *Belziuk* z 25 marca 1998 r.¹².

Źródłem konstytucyjnego obowiązku zapewnienia przestrzegania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka jest art. 91 ust. 1 w związku z art. 9

⁹ W 2019 r. skierowano do Trybunału 1897 skarg przeciwko Polsce, z których 1885 uznano za niedopuszczalne lub skreślono je z wokandy. Wydano 12 wyroków (24 w 2018), z których w 11 ustalono naruszenie Konwencji. Do początków lipca 2020 r. wydano 10 wyroków. Zob. Poland. Press country profile, September 2020, https://echr.coe.int/Documents/CP_Poland_ENG.pdf.

¹⁰ Szczegółowe reguły proceduralne określają art. 91–99 Regulaminu Trybunału.

¹¹ Zob. The supervision proces, <https://www.coe.int/en/web/execution/the-supervision-process#%7B%2214997657%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D>.

¹² Poland. Country Factsheet, <https://rm.coe.int/168070975d>. Informacje obejmują też przykładowe sprawy, które zostały zamknięte, i środki prawa polskiego przyjęte w wykonaniu wyroków (głównie zmiany prawa).

Konstytucji. Obydwa postanowienia należy bowiem interpretować w ten sposób, że Polska, wiążąc się umową międzynarodową, wiąże się nią w całości. Oznacza to również, że Polska, wiążąc się Konwencją praw człowieka, zobowiązała się jej przestrzegać w pełni, a zatem zgodziła się także wykonywać orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wydane na jej podstawie przeciwko Polsce. Zasadę wiązania ostatecznymi wyrokami Europejskiego Trybunału Praw Człowieka potwierdził także między innymi Trybunał Konstytucyjny i Sąd Najwyższy. Sąd Najwyższy w wyroku Izby Cywilnej z 28 listopada 2008 r. (sygn. akt V CSK 271/08, Biuletyn SN 2009, nr 2) stwierdził przy tym, że wyrok ostateczny Trybunału stwierdzający naruszenie Konwencji wiąże jej stronę i nie może być przez nią kwestionowany, ale także wiąże wszystkie organy państwa – władze ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą¹³.

Zarówno w przypadku Konwencji praw człowieka, jak też wyroków wydanych na jej podstawie wiązanie jest pełne i bezwarunkowe w tym znaczeniu, że z jednej strony nie można powoływać się na żadne okoliczności krajowe (prawne lub pozaprawne) w celu usprawiedliwienia niewykonania wyroku, a z drugiej należy podjąć wszelkie działania, które zapewnią wykonanie wyroków. Jak wskazał to Sąd Najwyższy: „Moc wiążąca (moc obowiązująca) wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wyraża się w tym, że po pierwsze, w granicach, w jakich orzeczenie Trybunału ma moc wiążącą, państwo nie może kontestować tego, że do naruszenia doszło; po drugie, państwo jest prawnie obowiązane przedsięwziąć kroki w celu zadośćuczynienia wyrokowi”¹⁴.

Jednocześnie art. 46 EKPC nie precyzuje sposobu wykonywania wyroków Trybunału. Oznacza to, że państwa strony *prima facie* mają pewną swobodę (władzę dyskrecyjną) w zakresie ich wykonywania. Mogą zatem wybrać środki, za pomocą których wykonają wyrok. Ważny jest wszakże zasadniczy cel obowiązku wykonawczego, jakim jest zapewnienie właściwych gwarancji dla praw i wolności chronionych Konwencją praw człowieka i jej protokołami¹⁵. Stanowisko to koresponduje z wyrokiem polskiego Trybunału Konstytucyjnego z 18 października 2004 r., zgodnie z którym „sprawą wewnętrzną państwa strony jest wycofanie wniosków z orzeczenia Trybunału: rozważenie zakresu, adekwatności, konieczności i proporcjonalności przedsięwziętych środków (w zakresie zmiany przepisów prawa, stosowania prawa, włącznie z interpretacją)”¹⁶.

¹³ K. Wójtowicz, Komentarz do art. 9, *op. cit.*, s. 334.

¹⁴ Postanowienie SN z 17 kwietnia 2007 r., sygn. akt I PZ 5/07. M. Balcerzak, *Analiza prawna, op. cit.*, s. 17.

¹⁵ Guide on Article 46, *op. cit.*, s. 7.

¹⁶ Sprawa o sygn. akt P 8/04, OTK-A ZU 2004, nr 9, poz. 92, s. 1097. Zob. też M. Ziolkowski, *Obowiązek przestrzegania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w świetle art. 46 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy z 26 stycznia 2011 r. 1787 (2011)*

Z ogólnych reguł prawnych dotyczących odpowiedzialności państwa za czyny międzynarodowo bezprawne („miętko skodyfikowane w Artykułach o odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne autorstwa Komisji Prawa Międzynarodowego, 2001 r.¹⁷), które są zwłaszcza w ostatnich dwóch dekadach XXI wieku wykorzystywane w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, wynika, że istnieje gradacja środków naprawczych. Środkiem zaradczym pierwszego planu jest restytucja, następnie kompensata oraz satysfakcja (art. 34–37 Artykułów).

Z perspektywy konwencyjnej kluczową rolę odgrywa stwierdzenie naruszenia (uznanie państwa strony za odpowiedzialne za czyn międzynarodowo bezprawny). Samo to ustalenie naruszenia powoduje bowiem obowiązek usunięcia źródła naruszenia, a gdy to niemożliwe, naprawienie szkód powstałych w jego wyniku. Usunięcie źródła może polegać na podjęciu odpowiednich środków konkretnych i jednostkowych (np. wznowienie postępowania krajowego, rewizja nadzwyczajna, inne formy nadzwyczajnego rewidowania indywidualnych decyzji krajowych) lub na usunięciu/zmianie wadliwej normy krajowej (aktu) będącej realnym źródłem naruszenia. Chodzi o to, aby w maksymalnie możliwym zakresie przywrócić sytuację jednostki sprzed naruszenia. Jednak, gdy restytucja jest materialnie niemożliwa bądź nakłada nieproporcjonalny ciężar w porównaniu do korzyści, jakie z niej mogą wyniknąć, wchodzi w grę inne środki naprawcze.

Środki naprawcze dotyczą w szczególności i w pierwszej kolejności jednostek (osób fizycznych, niekiedy osób prawnych) – ofiar naruszenia (ewentualnie ich kategorii, grup) i należą do kategorii środków indywidualnych. Są to: kompensata pojmowana jako słuszne zadośćuczynienie (art. 41), a także satysfakcja, oznaczająca poprzestanie na wydaniu wyroku bez zasądzania zadośćuczynienia. Środki indywidualne powinny być przyjęte we właściwym czasie, powinny być też odpowiednie i wystarczające do zapewnienia maksymalnie możliwego naprawienia szkody¹⁸. Europejski Trybunał Praw Człowieka przyjął również w swoim orzecznictwie, że naprawienie szkody może przyjąć postać środków generalnych, które są następstwem ogólnego obowiązku zapewnienia zgodności prawa krajowego z Konwencją praw człowieka wynikającego z art. 1 EKPC¹⁹.

Od 2004 r. Europejski Trybunał Praw Człowieka, wbrew swobodzie wykonawczej, zaczął formułować (pod wpływem rezolucji Komitetu Ministrów z 12 maja 2004 r.²⁰ nieregularnie) wskazania dla państw stron dotyczące wykonywania wyroków, które stwierdzają istnienie problemów systemowych. Wskazania te mają

[w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012, s. 30.

¹⁷ Tekst: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

¹⁸ Zob. Guide on Article 46, *op. cit.*, s. 7.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 8.

²⁰ Rezolucja Res(2004)3 w sprawie wyroków ujawniających istnienie problemu systemowego.

charakter nieobowiązkowych zaleceń, gdyż wciąż uznaje się, że strony dysponują swobodą w doborze środków wykonawczych. W ocenie wykonania wyroku kluczowe jest ustalenie, czy środki krajowe korespondują z sentencją i duchem wyroku Trybunału. Wskazania mogą być modyfikowane przez Komitet Ministrów, gdy uzna, że pojawiły się obiektywne czynniki skłaniające do takiej zmiany. Wskazania są formułowane w przypadku, gdy naruszenie wynika z ogólnej praktyki lub gdy źródłem jest problem strukturalny (może tutaj wchodzić w grę nawet pojedyncza skarga; Trybunał wydaje wówczas wyrok pilotażowy). Środki zalecane obejmują wtedy przede wszystkim środki generalne, które zostają powiązane z określeniem terminu wykonania wyroku²¹.

Charakterystyka orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wymagających wykonania przez państwo stronę

Samo ustalenie związania Polski orzeczeniami Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wymaga jednak objaśnienia, z czym w istocie mamy do czynienia i które orzeczenia wymagają działań implementacyjnych. W szerokim rozumieniu można przyjąć, że orzeczeniami Europejskiego Trybunału Praw Człowieka są orzeczenia wydane w sprawach spornych i niespornych. W ostatnim przypadku chodzi o opinie doradcze w kwestiach prawnych dotyczących wykładni Konwencji praw człowieka i protokołów do niej dołączonych (z wyłączeniem spraw odnoszących się do treści lub zakresu praw i wolności oraz „jakichkolwiek innych zagadnień, które Trybunał lub Komitet Ministrów mogłyby rozpatrywać w wyniku postępowania podjętego na podstawie postanowień Konwencji”). Po-

²¹ Zob. Guide on Article 46, *op. cit.*, s. 8–11. Wskazuje się (pkt 22), że: „Ogólnie rzecz biorąc, w orzecznictwie Trybunału można wyróżnić trzy rodzaje podejścia w odniesieniu do harmonogramu przyjmowania środków ogólnych. Tam, gdzie Trybunał już wcześniej zidentyfikował problem powodujący naruszenie, ale do Trybunału nadal trafiały powtarzające się sprawy, zauważył, że dotychczasowe długie opóźnienie doprowadziło potrzeby [określenia] harmonogramu i wskazał ten harmonogram w wyroku pilotażowym (*Greens i M.T. vs. Zjednoczone Królestwo*, 2010, § 115). W innych sprawach Trybunał uznał również, że biorąc pod uwagę wagę i pilność sprawy oraz podstawowy charakter prawa, które wchodziło w grę, uzasadniony był rozsądny termin na przyjęcie środków, ale nie uważał za stosowne wskazania określonych ram czasowych, wskazując, że biorąc pod uwagę charakter problemu, Rząd powinien tak szybko, jak to możliwe podjąć odpowiednie kroki (*Varga i in. v. Węgry*, 2015, § 112). W końcu Trybunał zważył również, że mając na uwadze wagę i pilność zidentyfikowanego problemu oraz podstawowy charakter praw, o które chodzi, należało wyznaczyć rozsądny termin na wykonanie środków ogólnych. Jednakże stwierdził, że wyznaczenie takiego terminu na tym etapie nie należy do Trybunału; Komitet Ministrów był w lepszej pozycji, aby to uczynić. Niemniej Trybunał wyznaczył pozwanemu Rządowi okres sześciu miesięcy na przedstawienie, we współpracy z Komitetem Ministrów, dokładnego harmonogramu wykonania właściwych środków ogólnych (*Rezmives i in. v. Rumunia*, 2017, § 126)”.

stępowanie wszczynane jest z wniosku Komitetu Ministrów (art. 47 EKPC). Postępowanie nie jest skierowane przeciwko komukolwiek. Opinia ma charakter doradczy, niewiążący. Charakter niesporny mają również postępowania o wydanie wyroku interpretującego wyrok ostateczny w rozumieniu art. 46 ust. 3 EKPC. Niesporny charakter mają także wyroki interpretacyjne w rozumieniu art. 79 Regulaminu Trybunału. Wyroki i opinie doradcze wydane w trybach niespornych nie podlegają obowiązkowi wykonawczemu z art. 46 ust. 1 EKPC.

Sprawy sporne są rozpatrywane w dwóch zasadniczych etapach: badania dopuszczalności skargi i badania meritum sporu. Badanie dopuszczalności skargi odbywa się na etapie poprzedzającym badanie meritum sporu. Może być rozstrzygane na etapie wstępnym i kończyć się decyzją Trybunału (w znaczeniu formalnym) o niedopuszczalności skargi (jak częściowej) lub o pełnej/częściowej dopuszczalności skargi (co ma miejsce znacznie rzadziej). Żadna z nich nie wymaga wykonania przez stronę Konwencji. Decyzje mają charakter proceduralny. Trybunał może jednak orzec o niedopuszczalności skargi także na dalszym etapie, formułując wyrok (art. 35 ust. 4 EKPC). On także nie wymaga wykonania.

Skargi uznane za dopuszczalne podlegają badaniu co do meritum. Poza niektórymi przypadkami wyroki wydają izby Trybunału. Nie mają one charakteru ostatecznego, gdyż mogą być na wniosek każdej ze stron postępowania przekazane do Wielkiej Izby. Przekazanie takie powinno jednak być wyjątkiem. Skuteczne przekazanie ma miejsce, gdy „sprawa ujawnia poważne zagadnienie dotyczące interpretacji lub stosowania Konwencji i jej protokołów lub poważną kwestię o znaczeniu ogólnym”. Zespół Wielkiej Izby bada najpierw sprawę w tym zakresie i może odrzucić wniosek o przekazanie sprawy. Wówczas wyroki izb stają się ostateczne. Ponadto wyroki izb uzyskują charakter ostateczny, gdy „strony oświadczają, że nie będą wnioskować przekazania sprawy do Wielkiej Izby” oraz gdy upłynął trzymiesięczny termin od daty wydania wyroku izby na złożenie wniosku o przekazanie sprawy do Wielkiej Izby. Wyrok Wielkiej Izby ma charakter kasacyjny i zastępuje wyrok izby. Niezależnie od procedury przekazania sprawy, izba Trybunału może zrzec się jurysdykcji na rzecz Wielkiej Izby w trybie art. 30 EKPC (w każdym czasie do wydania wyroku, jeśli rozstrzygnięcie takiego zagadnienia może doprowadzić do sprzeczności z wyrokiem wydanym wcześniej przez Trybunał), chyba że sprzeciwia się temu jedna ze stron. Obowiązkowi wykonawczemu podlegają jedynie wyroki ostateczne izb lub Wielkiej Izby.

W toku postępowania mogą być zarządzone środki tymczasowe (art. 39 Regulaminu Trybunału). Stosuje się je na wniosek skarżącego (art. 47 Regulaminu Trybunału) tylko w wyjątkowych sytuacjach, tj. wówczas, gdy zagraża mu poważna i nieodwracalna szkoda. Środki takie wiążą zainteresowane państwo stronę (załącznik do Regulaminu Trybunału). Chociaż środki takie mają charakter tymczasowy, podlegają wykonaniu w prawie krajowym.

Na każdym etapie postępowania może dojść do skreślenia skargi z wokandy (listy spraw). Przyczyny skreślenia określa art. 37 EKPC. Należą do nich między

innymi cofnięcie skargi, a także rozstrzygnięcie sporu np. przez zawarcie porozumienia polubownego. Niemniej „Trybunał kontynuuje rozpatrywanie skargi, jeśli wymaga tego poszanowanie praw człowieka w rozumieniu Konwencji i jej protokołów”. Ponadto „Trybunał może podjąć decyzję o ponownym wpisaniu skargi na listę spraw, jeśli uzna, że okoliczności uzasadniają takie postępowanie” (art. 37 ust. 1 *in fine* i ust. 2 EKPC). Skreślenie skargi dokonuje się w formie decyzji (gdy przesłanką jest porozumienie polubowne; art. 39 ust. 3 EKPC) lub wyroku Trybunału (gdy skarga uznana była za dopuszczalną). Decyzja i wyrok podlegają wykonaniu w trybie art. 46 ust. 2 EKPC (art. 39 ust. 4 EKPC, art. 43 ust. 3 Regulaminu Trybunału). Wykonaniu podlegają także wyroki rewizyjne Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wydane w trybie art. 80 Regulaminu Trybunału, o ile stały się ostateczne.

W odniesieniu do porozumień polubownych warto zauważyć, że pod względem obowiązku wykonawczego nie różnią się one od tradycyjnych wyroków (bez względu na formę ich zatwierdzenia). Porozumienie zawiera uznanie uchybienia oraz ewentualne środki, jakie mają być podjęte, łącznie z kwestią zadośćuczynienia. W ramach zatwierdzenia porozumienia Trybunał bada jego zgodność z interesem poszanowania konwencyjnych praw i wolności. Wyjątkowo rolę porozumienia może spełnić rozsądne w treści (z punktu widzenia orzecznictwa strasburskiego) oświadczenie jednostronne państwa strony sporu (jest to wszakże środek pozakonwencyjny). Obie formy zakończenia sporu mogą pojawić się w procedurze pilotażowej²².

Decyzje zatwierdzające porozumienia polubowne i wyroki podlegające wykonaniu w trybie art. 39 i 46 EKPC mogą dotyczyć skarg indywidualnych (skarżącym jest podmiot niepaństwowy) bądź skarg międzypaństwowych²³. W pierwszej kategorii spraw w praktyce orzeczniczej ukształtował się podział orzeczeń na wydane w sprawach konkretnych i jednostkowych, zasadniczo niepowtarzających się bądź w sprawach powtarzających się. Ponadto Trybunał podjął się sformułowania obowiązku podejmowania środków ogólnych, które będą miały charakter prewencyjny (od wyroku w sprawie *Broniowski vs. Polska* z 2004 r. uważa się go za faktycznie pierwszy wyrok pilotażowy). Stało się to przesłanką do ustanowienia w gruncie rzeczy pozakonwencyjnej procedury wydawania wyroków pilotażowych (pierwszy wyrok w tej procedurze został wydany w sprawie *E.G. vs. Polska* z 2008 r.; informacje na temat działania tej procedury opublikował Kanclerz Trybunału w 2009 r.). Wyrok pilotażowy jest wydawany, „gdy okoliczności

²² R. Degener, K. Ryngielewicz, Komentarz do art. 39 [w:] *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, t. II, *Komentarz do artykułów 19–59 oraz protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011, s. 222 i n.

²³ Do Trybunału wpłynęło dotąd 28 skarg państwa na państwo. Część spraw się jeszcze toczy. Tylko w niektórych ze spraw zakończonych wydano wyroki. Zob. *Inter-State applications*, dane na 21 września 2021 r., https://www.echr.coe.int/Documents/InterState_applications_ENG.pdf.

faktyczne skargi wskazują na istnienie w zainteresowanej Układającej się Stronie problemu strukturalnego lub systemowego bądź innej podobnej dysfunkcji, która spowodowała lub może spowodować podobne skargi” (art. 61 ust. 1 Regulaminu Trybunału). Interesujące jest, że procedurę pilotażową Trybunał może wszcząć nie tylko na wniosek jednej lub obu stron, ale także z urzędu (ust. 2 lit. b). Jak stanowi art. 61 ust. 3 i 4 Regulaminu Trybunału, „(3) W wyroku pilotażowym Trybunał określa zarówno charakter problemu strukturalnego lub systemowego bądź innej ustalonej dysfunkcji, jak i typ środków naprawczych, które podjąć ma zainteresowana Układająca się Strona na szczeblu krajowym na mocy sentencji wyroku. (4) Trybunał może postanowić w sentencji wyroku pilotażowego, że środki naprawcze, o których mowa w ustępie 3 powyżej, mają być podjęte w określonym czasie, mając na względzie charakter wymaganych środków i szybkość, z jakim określony przez Trybunał problem może być naprawiony na szczeblu krajowym”. Procedura pilotażowa może zakończyć się także porozumieniem polubownym (art. 61 ust. 7 Regulaminu Trybunału)²⁴.

Zagadnienie obowiązku wykonywania ostatecznych wyroków Trybunału można także rozpatrywać z perspektywy konstrukcji wyroku. Zwracając uwagę na relewantne prawnie elementy wyroku (treść wyroku opisuje art. 74 Regulaminu Trybunału), można uznać, że wyrok obejmuje uzasadnienie i sentencję. Państwo strona sporu związana jest sentencją odczytywaną w świetle uzasadnienia wyroku. Obowiązek wykonawczy rodzi sentencja, w której stwierdza się naruszenie zobowiązania konwencyjnego. Trybunał może na tym kluczowym ustaleniu poprzestać. Stosownie do typu postępowania i natury rozpatrywanego problemu, działanie wykonawcze może polegać na podjęciu działania konkretnego i jednostkowego (np. wznowieniu postępowania krajowego) bądź generalnego (zmiana prawa), nawet wówczas, gdy zagadnienie nie ma charakteru strukturalnego lub systemowego.

W przypadku gdy naruszenie powoduje szkodę (niemajątkową bądź majątkową), która nie podlega pełnej restytucji (dotyczy to szkody majątkowej)²⁵, Trybunał może przyznać słuszne zadośćuczynienie, zgodnie z art. 41 EKPC²⁶. Przesłanki słusznego zadośćuczynienia są ustalane odrębnie do ustalenia naruszenia Konwencji praw człowieka. Może to uczynić w wyroku rozstrzygającym sprawę co do meritum bądź w odrębnym wyroku w sprawie słusznego zadośćuczynienia. Wyrok taki podlega wykonaniu i z perspektywy art. 46 ust. 1 EKPC powinien być uważany za ostateczny, gdyż materialnie nie ma on charakteru samodzielnego.

²⁴ Zob. C. Mik, *Opinia w sprawie roli parlamentu (Sejmu) w wykonywaniu wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012, s. 9.

²⁵ Zob. też załącznik do Regulaminu Trybunału dotyczący zgłaszania roszczeń o słuszne zadośćuczynienie: wymogi materialne i forma zadośćuczynienia.

²⁶ Zob. R. Degener, *Komentarz do art. 41 [w:] Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, t. II, *Komentarz do artykułów 19–59 oraz protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011, s. 265 i n.

Słuszne zadośćuczynienie przybiera postać finansową i może być również przyznawane w sporach międzypaństwowych, zwłaszcza gdy państwo występuje na rzecz jednostek²⁷. Wpłata zadośćuczynienia powinna nastąpić w określonym terminie, pod rygorem (decyduje o nim Trybunał) zapłaty odsetek²⁸. Wyrok podlega również wykonaniu w odniesieniu do ewentualnych kosztów i nakładów, o których rozstrzygnął Trybunał. Zadośćuczynienie może przyznawać również wyrok pilotażowy, a ponadto porozumienie polubowne zatwierdzone przez Trybunał.

Analiza projektu ustawy wraz z autopoprawką z perspektywy konstytucyjnego obowiązku zapewnienia przestrzegania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Uwagi ogólne

Projekt ustawy podlegający ocenie w tej opinii dotyka niezwykle ważnego i nieuregulowanego dotąd w prawie polskim zagadnienia. Orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, w świetle wcześniejszej analizy, wymagają przestrzegania. Złożoność tej problematyki zachęca do jej właściwego uregulowania na poziomie krajowym w formie ustawowej.

Należy jednak uznać, że projekt ustawy nie rozpoznaje należycie wszystkich istotnych problemów związanych z przestrzeganiem wyroków, a niektóre z nich identyfikuje w sposób błędny. W szczególności niedojrzała jest koncepcja orzeczeń podlegających wykonaniu. Projekt ustawy identyfikuje je jako wyroki i opinie doradcze (art. 3). Te ostatnie nie są jednak orzeczeniami podlegającymi wykonaniu i nie są, wbrew brzmieniu art. 12 projektu, wydawane przeciwko komukolwiek. Z drugiej strony projekt nie formułuje zasady wykonywania orzeczeń ostatecznych, tj. wyroków ostatecznych i mających charakter zbliżony, a także decyzji o podobnym charakterze (w szczególności zatwierdzających porozumienia polubowne). Wady tej nie usuwa art. 1 ust. 2 projektu, zgodnie z którym orzeczenia Trybunału są wykonywane ze szczególnym uwzględnieniem zobowiązań wynikających z Konwencji praw człowieka i protokołów do niej dodanych, ani art. 4, według którego wyroki Trybunału w sprawach, których stroną jest Polska, są wiążące (może on poniekąd wprowadzać nawet w błąd, gdyż wiążące są też decyzje zatwierdzające porozumienia polubowne, a ponadto nie wszystkie wyroki są wiążące ostatecznie). Projekt nie wspomina o decyzjach dotyczących środków tymczasowych.

Z perspektywy struktury wyroku projekt ustawy wymaga wykonania wyroku w zakresie środków generalnych i indywidualnych (art. 6 projektu). Filozofia regu-

²⁷ Zob. np. wyrok Wielkiej Izby w sprawie słusznego zadośćuczynienia w sporze *Cypr vs. Turcja* z 12 maja 2014 r. czy *Gruzja vs. Rosja* z 30 stycznia 2019 r.

²⁸ Zob. też art. 75 Regulaminu Trybunału.

lacji jest tutaj odwrócona. Środki generalne w praktyce orzeczniczej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka nie stanowią zasady. Znakomita większość spraw wymaga reakcji konkretnej i jednostkowej. Wbrew brzmieniu art. 7 projektu, nie tylko środki generalne mają na celu likwidację naruszeń Konwencji. Dokładnie taki sam cel mają środki indywidualne. Myli się tutaj usunięcie naruszenia zobowiązania konwencyjnego jako takiego z naruszeniem o charakterze systemowym czy generalnym. W ramach środków generalnych mówi się o zmianie prawa czy praktyki, ale przecież zmiana może nie być wystarczającym środkiem. Konieczne może być uchylene prawa lub zaniechanie praktyki. Katalogi środków podaje się w sposób enumeratywny, co niekoniecznie sprzyja wykonaniu orzeczeń.

W ramach środków generalnych na równi ze zmianą prawa czy praktyki stawia się przeprowadzanie szkoleń zawodowych odpowiednich organów administracji publicznej (art. 8 projektu), co może zaskakiwać. Nie wynika ono także z orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Nie bardzo wiadomo, dlaczego obowiązek ten został ograniczony do administracji publicznej, a nie dotyczy np. organów legislacyjnych czy sądów. Zgodnie z autopoprawką pkt 1 projektodawcy zamierzają skreślić sformułowanie „lub sądowej” z punktu 2 art. 8. W tym przypadku nie bardzo wiadomo, jaki jest powód takiego skreślenia. Zmiana w praktyce sądowej może być rozumiana jako zmiana określonych praktyk sprzecznych z Konwencją i niekoniecznie musi wiązać się z jakąkolwiek ingerencją administracyjną w niezawisłość sądów lub ich funkcjonowanie.

Artykuł 9 projektu ustawy stanowi, że środki indywidualne wykonania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka mają na celu pełną realizację wyroków, których stroną jest Polska. Pomijając logikę tego sformułowania, należy podnieść, że środki generalne również mają na celu pełne wykonanie wyroku. Do środków indywidualnych zalicza się odszkodowanie i zadośćuczynienie w rozumieniu art. 2 pkt 2 i 3 (art. 10). W rozwiązaniu tym tkwią co najmniej dwa błędy. Po pierwsze, środki indywidualne nie mogą być redukowane do spraw „odszkodowawczych”. Samo stwierdzenie naruszenia w sprawach indywidualnych generuje obowiązek podjęcia właściwych środków. Również współcześnie zdarzają się wyroki, w których ustalenie naruszenia jest uważane za wystarczająco słuszne zadośćuczynienie²⁹. Także sam skarżący może nie wnosić o przyznanie mu słusznego zadośćuczynienia³⁰. Po drugie, lokując obok siebie zadośćuczynienie i odszkodowanie z art. 5 ust. 5 EKPC (prawo do wolności i bezpieczeństwa), projektodawcy myślą słuszne zadośćuczynienie, o którym mowa w art. 41 EKPC i które jako element wyroku lub porozumienia polubownego podlega obowiązkowi wykonawczemu, z naruszeniem prawa do odszkodowania za bezprawne

²⁹ Zob. np. wyrok Wielkiej Izby w sprawie *Strand Lobben i in. vs. Norwegia* z 10 września 2019 r.

³⁰ Zob. np. wyrok Izby w sprawie *Ringier Axel Springer Slovakia A.S. vs. Słowacja* z 26 lipca 2011 r.

pozbawienie wolności z art. 5 ust. 5 EKPC, które jest prawem materialnym (Trybunał ustala, czy doszło do jego naruszenia; słuszne odszkodowanie w tym wypadku przyznawane jest za szkodę majątkową, a zwłaszcza niemajątkową; Trybunał w ogóle nie orzeka o odszkodowaniu z art. 5 ust. 5 w znaczeniu naprawienia szkody). W przypadku zadośćuczynienia nie wspomina się o odsetkach. Ponadto zupełnie pomija się kwestie zwrotu kosztów i nakładów.

Artykuł 11 projektu ustawy wskazuje termin na zapłatę zadośćuczynienia (3 miesiące od daty opublikowania wyroku). Jednak w przypadkach pilnych przepis ten może pozostawać w sprzeczności z wyrokiem Trybunału, który ustalili termin krótszy.

W projekcie ustawy nakłada się na organy państwowe obowiązek prowadzenia wykazu wiodących orzeczeń wydawanych w stosunku do innych stron Konwencji (nie jest jasne, które orzeczenia według jakich kryteriów uznawać za wiodące), które są istotne dla sprawowania wymiaru sprawiedliwości (w Polsce?; także to kryterium nie jest jasne; art. 12). W powiązaniu z dalszymi przepisami ustawy dotyczącymi tłumaczeń orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (art. 14) i zapewnienia wykonywania orzeczeń tłumaczonych (art. 16) oznacza to nakaz wykonywania orzeczeń tłumaczonych, a zatem wiodących orzeczeń dotyczących innych państw stron Konwencji (art. 12 ust. 1 projektu ustawy). W ten sposób zasadniczo wykracza się poza obowiązki wykonawcze Polski z art. 46 ust. 1 i art. 39 EKPC, chociaż sprzyja pełniejszemu wykonaniu zobowiązań konwencyjnych Polski jako takich. Nadaje się też wyrokowi Europejskiego Trybunału Praw Człowieka faktycznie precedensowy charakter.

W tym kontekście można wszakże odnotować, że regulacja ta koresponduje z dotychczasowym orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego. Polski sąd konstytucyjny przyjął bowiem w wyroku z 19 lipca 2011 r., że „powinność uwzględniania istnienia orzeczenia ETPC [Europejskiego Trybunału Praw człowieka – dopisek C.M.] w działaniu organów wewnętrznych zobowiązuje także TK do stosowania – w ramach kontroli konstytucyjności – zasad i metod interpretacji prowadzących do łągodzenia ewentualnych kolizji między standardami wynikającymi z polskiego stosowanego prawa a tymi ukształtowanymi przez ETPC [...]. Z tej perspektywy Trybunał przyjmuje, że wyrok w sprawie Vajnai przeciwko Węgrom ma znaczenie dla kontroli przepisów zakwestionowanych w rozstrzyganej sprawie. Choć bowiem zgodnie z art. 46 EKPC wyroki ETPC wiążą państwo – stroną postępowania w danej sprawie, to państwa trzecie, które są stroną EKPC powinny dążyć do ukształtowania systemu ochrony praw człowieka w taki sposób, aby w jak najpełniejszym zakresie uwzględniać standardy wypracowane w orzecznictwie ETPC na gruncie EKPC”³¹. Można te racje uznawać za koncepcyjnie zasadne.

³¹ Sprawa o sygn. akt K 11/10, OTK-A ZU 2011, nr 6, poz. 60, pkt 3.3.3. Trybunał uznał, że jego rozumowanie jest poprawne także z uwagi na podobieństwo regulacji polskiej i węgierskiej. Zob. M. Ziółkowski, *Obowiązek przestrzegania wyroków*, *op. cit.*, s. 35.

Autopoprawka w punkcie 3 zakłada zmianę brzmienia ust. 1 art. 12. Polega ona na doprecyzowaniu, że wykaz ma objąć tak orzeczenia, których stroną jest Polska, jak i wiodące orzeczenia wydane przeciwko innym państwom stronom. Oznacza to jedynie taką zmianę wobec stanu pierwotnego, że brane mają być także pod uwagę wyroki przeciwko Polsce, co koresponduje z obowiązkiem wykonawczym. Nadal jednak poza ten obowiązek wykracza uwzględnianie wyroków wydanych przeciwko innym państwom stronom.

Niezależnie od tego, należy zauważyć, że istnienie lub brak tłumaczenia wyroku nie powinno mieć wpływu na zapewnienie odpowiedniego standardu konwencyjnego w krajowym porządku prawnym RP.

Uwagi szczegółowe

1. Istnieje niespójność dotycząca tytułu i treści projektu. O ile w tytule i niektórych przepisach projektu ustawy (np. art. 3, art. 12 i n.) mówi się o wykonywaniu „orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka”, o tyle w innych przepisach projektu, mówi się o wykonywaniu wyroków (np. art. 6 i n., art. 16).

2. Projekt przewiduje ustanowienie wykazu wiodących orzeczeń wydawanych przeciwko innym państwom stronom Konwencji praw człowieka, istotnych dla sprawowania wymiaru sprawiedliwości w Polsce. Przewiduje się, że wykaz taki będzie prowadzony przez ministra właściwego do spraw zagranicznych w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw sprawiedliwości, Pierwszym Prezesem Sądu Najwyższego, Prezesem Naczelnego Sądu Administracyjnego i Prezesem Trybunału Konstytucyjnego (art. 12 projektu). W wykazie miałyby być umieszczane orzeczenia tłumaczone na język polski. Pomija się sprawę ustanowienia wykazu orzeczeń dotyczących Polski (zmiana następuje na skutek autopoprawki). Wykaz taki powinien wiązać z orzecznictwem strasburskim środki krajowe podjęte w wykonaniu orzeczeń i terminy ich wykonania oraz podmioty odpowiedzialne.

Ta ostatnia uwaga została uwzględniona w autopoprawce 4 przez włączenie odpowiedniego przepisu do art. 13 (jako ust. 2). Natomiast autopoprawka nakazuje przesunąć ustępy 2 i 3, nadając im numery 3 i 4. Problem polega jednak na tym, że w projekcie nie ma ust. 3, który mógłby stać się ust. 4.

3. Niezależnie od tego należy zauważyć, że 24 marca 2014 r. doszło do zawarcia Porozumienia w sprawie tłumaczenia i udostępniania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, które zostało zawarte między Ministrem Sprawiedliwości, Ministrem Spraw Zagranicznych, Trybunałem Konstytucyjnym i Naczelny Sąd Administracyjny³². Obejmuje ono zresztą tak orzeczenia wydane przeciwko Polsce, jak i wybrane orzeczenia przeciwko innym państwom stronom Konwencji praw człowieka.

³² Tekst: https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/orzeczenia-etpc/Porozumienie_ws_tlumaczenia_i_udostepniania_wyrokow_etpc.pdf.

4. Można mieć wątpliwości co do wewnętrznej spójności art. 16 projektu: nie ma tutaj bowiem żadnej logiki działania Rady Ministrów. Ma ona jednocześnie, po otrzymaniu tłumaczenia orzeczenia, dawać zalecenia dotyczące wykonania za pomocą „środków generalnych wykonania wyroków, o których mowa w art. 8 pkt 2 i 3” (językowo tekst jest niejednoznaczny co do tego, czy art. 8 pkt 2 i 3 dotyczy wyroków, czy środków generalnych; środki te dotyczą zmiany praktyki administracyjnej i sądowej oraz szkoleń), a także jedynie wydawać opinię co do tego, czy istnieje możliwość „zastosowania środków generalnych wykonania wyroków Trybunału, o których mowa w art. 8 pkt 1” (czy w tym przypadku nie trzeba już wydawania zaleceń, inicjowania procedury legislacyjnej?; środki te dotyczą zmiany prawa; na marginesie: w tym przypadku w jednym przepisie posłużono się dwoma nieidentycznymi określeniami: „orzeczenie” i „wyrok”, co jest niepoprawne merytorycznie i legislacyjnie). Ponadto, według pierwotnego tekstu, to nie Rada Ministrów miała inicjować zmiany prawa, lecz komisja sejmowa bezpośrednio (czemu np. nie grupa posłów czy Senat) lub przez zalecenia skierowane do Rady Ministrów (art. 18 ust. 2).

W ramach autopoprawki (pkt 6) zmienia się brzmienie pkt 2 art. 16 na następujący: [Rada Ministrów] „podejmuje inicjatywę ustawodawczą lub działania legislacyjne w celu zastosowania środków generalnych wykonania wyroków Trybunału, o których mowa w art. 8 pkt 1”. Jest to poprawniejsze rozwiązanie niż proponowane w pierwotnej wersji projektu. Ponadto, zgodnie z punktem 7b autopoprawki (skreślenie ust. 2 art. 18) usuwa się wadę, o której wspomniano w poprzednim akapicie.

5. Nie jest jasne, czy sprawozdanie, o którym mowa w art. 19 projektu ustawy, dotyczy wszelkich orzeczeń Trybunału, czy tylko dotyczących Polski (na co mógłby wskazywać art. 22).

Zgodnie z autopoprawką (pkt 8) natomiast, przez skreślenie zwrotu „w szczególności”, domyka się (w pewnym stopniu przez to także doprecyzowuje) zakres sprawozdania Prezesa Rady Ministrów o wykonaniu orzeczeń Trybunału.

6. Autopoprawki 5 i 7a mają charakter techniczny. Pierwsza z nich poszerza krąg adresatów tłumaczeń orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka o Marszałka Senatu, co należy uważać za zasadne. Z kolei autopoprawka 7a poprawia stylistykę językową art. 18 ust. 1 projektu.

7. Obowiązek przestrzegania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka skłania do nowelizacji regulaminu Sejmu. Jednak zmiany te powinny uwzględniać znacznie bogatszy wachlarz problemów³³.

³³ Zob. P. Radziejewicz, *Rekomendacje dotyczące wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012, s. 3–4.

Bibliografia

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.
- Protokół nr 11 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję, sporządzony w Strasburgu dnia 11 maja 1994 r., Dz.U. 1998, nr 147, poz. 962.
- Ustawa o umowach międzynarodowych z 14 kwietnia 2000 r., Dz.U. nr 39, poz. 443.

Orzecznictwo

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 kwietnia 2005 r., sygn. akt P 1/05.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 czerwca 2008 r., sygn. akt K 8/04.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 19 lipca 2011 r., sygn. akt K 11/10.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 28 listopada 2008 r., sygn. akt V CSK 271/08.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 17 kwietnia 2007 r., sygn. akt I PZ 5/07.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 25 marca 1998 r., *Belziuk vs. Polska*, sygn. 45/1997/829/1035.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 22 czerwca 2004 r., *Broniowski vs. Polska*, skarga nr 31443/96.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 8 lipca 2008 r., *Vajnai vs. Węgry*, skarga nr 33629/06.
- Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 23 listopada 2010 r., *Greens i M.T. vs. Zjednoczone Królestwo*.
- Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 12 maja 2014 r., *Cypr vs. Turcja*, skarga nr 25781/94.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 25 kwietnia 2017 r., *Rezmives i in. vs. Rumunia*, 61467/12.
- Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 10 września 2019 r., *Strand Lobben i in. vs. Norwegia*, skarga nr 37283/13.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 17 czerwca 2021 r., *Sandor Varga i in. vs. Węgry*, 39734/15.

Literatura

- Balcerzak M., *Analiza prawna na temat wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012.
- Degener R., Garlicki L., Hofmański P., Wróbel A., *Komentarz do art. 46 [w:] Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, t. II, Komentarz do artykułów 19–59 oraz protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011.

- Degener R., Ryngielewicz K., Komentarz do art. 39 [w:] *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, t. II, *Komentarz do artykułów 19–59 oraz protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011.
- Mik C., *Opinia w sprawie roli parlamentu (Sejmu) w wykonywaniu wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012.
- Radziewicz P., *Rekomendacje dotyczące wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012.
- Wójtowicz K., Komentarz do art. 9 [w:] *Konstytucja RP*, t. I, *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Ziółkowski M., *Obowiązek przestrzegania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w świetle art. 46 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 26 stycznia 2011 r. 1787 (2011)* [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa 2012.

Inne

- Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284/1.
- Guide on Article 46 of the European Convention on Human Rights. Binding force and execution of judgements, Updated on 31 August 2020, Council of Europe, European Court of Human Rights 2020.
- Poland. Press country profile, September 2020, https://echr.coe.int/Documents/CP_Poland_ENG.pdf.
- The supervision process, [https://www.coe.int/en/web/execution/the-supervision-process#%2214997657%22:\[1\],%2214997692%22:\[1\],%2259551776%22:\[1\]}](https://www.coe.int/en/web/execution/the-supervision-process#%2214997657%22:[1],%2214997692%22:[1],%2259551776%22:[1]}).
- Poland. Country Factsheet, <https://rm.coe.int/168070975d>.
- Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.
- Inter-State applications, dane na 16 grudnia 2020 r., https://www.echr.coe.int/Documents/InterState_applications_ENG.pdf.
- https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/orzeczenia-etpc/Porozumienie_ws_tlumaczenia_i_udostepniania_wyrokow_etpcz.pdf.